

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМВПЛИВ РУКОПИСНОЇ ТА ДРУКОВАНОЇ КНИГИ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПИСЬМА МІСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ЛІСЬКА СЕРЕДИНИ XVII ст.

У статті досліджується вплив стародруків на письмо книг міської канцелярії міста Ліська 1641–1652 рр. Наводяться критерії пошуку друкованих видань, зовнішній вигляд яких могли копіювати писарі. Подається історія розвитку шрифту антиква, що був запозичений із друкованих книг канцеляристами уряду Ліська.

Ключові слова: рукописне письмо, стародруки, антиква, Лісько, О. Гваньїні.

Проблему взаємовпливу рукописної та друкованої книги включають до найбільш важливих і мало вивчених проблем теорії книгознавства¹. Зазвичай стародруки та рукописи вивчають окремо кодикологами, кодикографами, археографами і т.д. Та історія книги повинна вивчатись в контексті епохи, контексті історії техніки, культури письма із врахування усіх її зв'язків у сфері побутування². Свого часу для дослідження зв'язків між рукописними і друкованими текстами, книгами чеські палеографи В. Кайзер і Я. Кашпар виділили окрему палеотипографічну дисципліну серед спеціальних історичних дисциплін, одним із завдань якої поставили дослідження впливу рукописного письма на друковане і навпаки³.

Різні погляди на взаємовплив рукописної і друкованої книги серед кодикологів сформувались вже щодо перших інкунабул⁴, що з'явилися в другій половині XV століття. Одні стверджували про абсолютну різницю інкунабул і сучасних їм рукописів, інші говорили про тотожність і про те, що інкунабули запозичили складові рукописних творів. К. Бюлер у 1960 році виступив представником окремої візії, стверджуючи, що майже всі рукописні книги другої половини XV століття копіювались з першодруків. Як аргументи, він наводить і копії з типографських текстів, і рукописні фальсифікати друкованих видань,

* Барабаш Тарас Мстиславович — молодший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства ЛНУ ім. І. Франка, arhivist@ukr.net; paleograf@gmail.com

¹ Мьльников А. Вопросы изучения поздней рукописной книги (проблематика и задачи) // Рукописная и печатная книга. — М., 1975. — С. 19.

² Сидоров А. Советская история книги // Книга. Исследования и материалы. — М., 1967. — С. 170.

³ Juda M. Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku. — Lublin, 2001. — S. 51.

⁴ Інкунабули — книги, видані в Європі від початку книгодрукування до 1501 р.

відтворення орнаменту друкованих книг і т.д.⁵ Однак, як вказує Л. Киселева, це хибний висновок. Більшість рукописних книг того часу не скопійовані з друкованих, і написані не книжним каліграфічним письмом, а курсивним⁶. В. Люблінський, навпаки, вважає, що Бюлер найпоследовніше аргументує вплив першодруків на рукописні видання, швидку динаміку естетичного впливу інкунабул, буквально з моменту їх появи, на авторів рукописів⁷.

Варто сказати, що предмет цієї дискусії не є надто дискусійним, і має враховувати в собі різні особливості розвитку інкунабул, палеотипів⁸ та співіснування їх із рукописами. Першодрукарі, вслід за Й. Гутенбергом намагалися якомога точніше відтворити в друкованих книгах зовнішність книг рукописних⁹. Палеограф О. Добіаш-Рождественська твердить, що літери деяких інкунабульних латинських книг були настільки схожими із рукописними, що на перший погляд друковану книгу важко відрізнити від рукописної¹⁰. Одним із перших, хто почав витворювати нові шрифти для друку, відмінні за виглядом від рукописних взірців, був Н. Жансон, що працював у Венеції з 1470 по 1480 рр.¹¹. Заголовні літери його шрифту нагадували зразки римського капітального письма, а рядкові — гуманістичного курсиву XV століття¹², була продумана архітектоніка літер з урахування пропорційності їх складових¹³. Вже відтоді друкована книга почала набирати самобутніших, своєрідніших ознак. З початком ери палеотипів (1501 рік) кожен друкар прагнув зробити свої видання унікальними, властивими лише його друкарні. Провадились постійні експерименти з форматами книг, їх художнім оформленням, шрифтами¹⁴. Ці нові елементи щораз більше відрізняли друковану книгу від її рукописного прототипу¹⁵. З початку XVI століття можна вести відлік естетичної незалежності друкованої книги від рукописної¹⁶.

Та всі ці моменти торкаються значною мірою світської, художньої чи релігійної книги. Саме вони із XVI століття вже не пишуться, а друкуються.

⁵ *Buhler F.* The Fifteenth Century Book. The Scribes. The Printers. The Decorators. — Philadelphia, 1961.

⁶ *Киселева Л.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв. — Л., 1985. — С. 116.

⁷ *Люблінський В.* Ранняя книга как ступень в развитии информации // Пятьсот лет после Гутенберга. 1468–1968. Статьи. Исследования. Материалы. — М., 1968. — С. 147.

⁸ Палеотипи — книги, друковані в Європі у 1501–1550 рр.

⁹ *Ковальчук Г.* Рукописні книги та стародруки: Навчальний посібник. — К., 2011. — С. 43.

¹⁰ *Добіаш-Рождественская О.* История письма в средние века: руководство к изучению латинской палеографии. — М., 1987. — С. 226, див. також: *Рейснер С.* Русская палеография нового времени. Неография. — М., 1982. — С. 61.

¹¹ *Ковальчук Г.* Рукописні книги... — С. 41.

¹² *Різник М.* Письмо і шрифт. — К., 1978. — С. 56.

¹³ *Киселева Л.* Западноевропейская рукописная... — С. 110.

¹⁴ *Ковальчук Г.* Рукописні книги... — С. 48

¹⁵ *Люблінський В.* Ранняя книга... — С. 151.

¹⁶ *Капр А.* Взаимоотношение между почерком, печатным шрифтом и каллиграфией // Рукописная и печатная книга. — М., 1975. — С. 80.

Натомість в адміністративних установах, канцеляріях письмо не витіснилось друком, а розвивалось самобутнім шляхом, часто само ще надаючи нові форми букв для шрифтів¹⁷. І якщо вплив друкованої книги на рукописну світську книгу в загальних рисах відомий, то про вплив на канцелярські акти і книги такого сказати не можна.

В рамках написання нашого кандидатського дослідження, присвяченого латинському письму міських канцелярій Руського воеводства Речі Посполитої XVI–XVII століття, в черговому порядку була опрацьована книга міської канцелярії Ліська, Сяноцької землі, 1641–1652 рр.¹⁸. Одразу була зауважена специфічність її письма, а саме наявність друкованих відповідників рукописним літерам у тексті. На візрєць друкарського шрифту антиква, маюскульом виведені не тільки заголовки документів, а й початкові літери слів основного змісту (додаток 1). З 1643 року кількість «друкованих» літер в тексті, заголовках починає зменшуватись, ще більших темпів цей процес набуває у другій половині 1640-на початку 1650-х рр. Дукт¹⁹ літер часто залишається попереднім, однак значно зменшується вага²⁰, і складові елементи стають тонкішими. Нашим завданням стало реконструювати джерела і причини, обставини запозичення, апробації шрифту для канцелярської роботи.

Відповідь на ці дослідницькі питання варто почати із огляду особливостей самого шрифту «антиква», як він зародився, розвивався і поширювався.

Антиква був розроблений на основі гуманістичного книжного письма, і став витвором фактично трьох інтелектуалів: Н. Жансона, що в 1460–1470-х рр. розробив його прототип²¹, Ф. Гріффо, що вдосконалив його і передав для А. Мануція²², який у 1495–1499 рр. друкував антиквою свої книги²³. Архітектоніка антикви відповідала прагненню гуманістів відродити античне письмо²⁴. До і на початку книгодруку він пройшов кілька стадій свого розвитку: 1) мінускульна «готико-антиква» Франческо Петрарки, де відчувається вплив готичної рогунди, 2) маюскульна гуманістична антиква, де модифікувались ініціальні готичні літери, що пішли від римського капітального письма I–V століття н.е.²⁵.

Для гуманістичної антикви стали характерними прямі і косі штрихи з потовщеннями, напливами завдяки вільному обертанню пера, контраст потов-

¹⁷ *Semkowicz W.* Paleografia Łacińska. — Kraków, 2002. — S. 392.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІА України, м. Львів). — Ф. 84 (Магістрат міста Ліська). — Оп. 1. — Спр. 1.

¹⁹ Дукт — послідовність і напрямок начерку складових елементів графеми (варіанту зображення літери).

²⁰ Вага — товщина складових елементів графеми.

²¹ *Есипова В.* История книги: Учебник по курсу «История книжного дела». — Томск, 2011. — С. 225.

²² *Milroy R.* Francesco Griffo da Bologna: fragments & glimpses: a compendium of information & opinions about his life and work. — Vancouver, 1999; див. також: *Morison S.* Four Centuries of fine printing. — Benn, 1960. — P. 26.

²³ *Есипова В.* История книги... — С. 153.

²⁴ *Різник М.* Письмо і шрифт. — К., 1978. — С. 50.

²⁵ Там само.

щеного і волосного штрихів, засічки (серіфи) на кінчиках штрихів, округлі букви вписувались у квадрат²⁶. В ньому, як і в рукописному письмі, ще зберігалось розмаїття графіки букв. Антиквою Альд Мануцій надрукував твір П. Бембо «Про Етну» в 1495 році, а в наступній книзі «Сон Поліфіла» (1499 рік) Ф. Гріффо змінив форму деяких букв і зменшив контраст²⁷. Ці шрифти (гуманістична антиква альдинського типу) швидко поширились по Європі, завоювали масову популярність і суттєво вплинули на європейську культуру книги²⁸. Хоча й друкували ним латиномовні твори, а тексти на національних мовах ще готичним шрифтом²⁹.

Для ідентифікації друкарні та друкованого видання, вигляд якого наслідували писарі міста Лиська, було використано кілька джерел. Першим із них стали книжкові інвентарі приватних бібліотеках мешканців Львова. Про такі ж інвентарі із Лиська нам не відомо, тому залучено їх із географічно найближчого коронного міста, центру Руського воєводства, з метою виявити, які саме друковані книги побутували у той час. Польський кодиколог Е. Ружицький, проаналізувавши 72 інвентарі львів'ян, за 1551–1700 рр. показав, що найбільше читали праці античних римських і грецьких класиків: Ціцерона, Арістотеля, Плутарха, Вергілія, Овідія, Тіта Лівія, Горація та ін. За ними студіювали географію, астрономію, математику і медицину. Не нехтували працями і гуманістів Е. Роттердамського, Л. Валли, інших авторів популярних трактатів з риторики, поезики, філософії, граматики. Важливо і наявною в той час була юридична література, *Corpus iuris civilis* і його частини, збірників законів Я. Тухольчика, Б. Гроїцького, П. Щербіча та ін. Були в бібліотеках львівських міщан і купців також історичні хроніки польських хроністів: В. Коховського, М. Кромера, А. Гваньїні³⁰. Майже всюди були примірники Біблії, причому різними мовами (всього близько 100 екземплярів)³¹. Попит на книги релігійно-наукового характеру був загальноєвропейською тенденцією, саме для друку і поширення творів такої тематики Гутенберг і задумував свій винахід³². Значна частина книг, що надходила до Львова в XVI — на початку XVII ст., була надрукована в Кельні, Базелі, Франкфурті-на-Майні. В місто вони потрапляли через Краків та

²⁶ Таранов Н. Рукописный шрифт. — М., 1986. — С. 118–119.

²⁷ Киселева Л. Западноевропейская рукописная и печатная книга... — С. 110–111.

²⁸ Juda M. Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku. — Lublin, 2001. — S. 177.

²⁹ Киселева Л. Западноевропейская рукописная и печатная книга... — С. 111.

³⁰ Історія Львова. У 3-х тт. Т. 1 / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Львів, 2006. — С. 188. Детальніше про книгозбірні Львова див. праці Е. Ружицького: *Różycki E.Z. dziejów książki we Lwowie w XVII wieku. Studia nad introligatorstwem i handlem książką.* — Katowice, 1991; *Idem. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku.* — Wrocław, 1994.

³¹ Ружицький Е. Західноєвропейська книга у Львові в XVI–XVII ст. (до постановки питання) // Нескінченна подорож: Книга пам'яті Ореста Мацюка. — Львів, 2009. — С. 58.

³² Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. — К., 2008. — С. 193.

Гданськ³³. Власне продукція польських друкарень на загальному фоні була незначною і складала 7 відсотків від усього складу приватних книгозбірень. Хоча ця статистика не завжди мала місце, коли йшлося про окремих львівських інтелектуалів: так, серед книг родини Алембеків у Львові найбільше книг було із Базеля та Кракова³⁴.

І другим джерелом, за яким було проведено пошук схожих на вжиті у книзі Ліська друковані літери, став ілюстрований каталог друкованих видань 1500–1900 рр. Стенлі Морісона³⁵. Було виявлено збіг деяких графем із виданнями базельського друкаря Фробена 1519 та 1523 років. Та для верифікації базельського походження літер канцелярії Ліська було проаналізовано ще шрифти книг із переліку Е.Ружицького. Екземпляри багатьох із цих видань зберігаються в науковій бібліотеці Центрального державного історичного архіву України у Львові. В тексті вписаних декретів книги Ліська часто йдуть відсилання до збірника законів *Speculum Saxonum*, виданого у 1581 році, наймовірніше, авторства Павла Щербіча, львівського правника³⁶. Та антиквою там надрукованою кілька початкових аркушів, чого мало для аматорського опанування техніки виведення друкованих літер через копіювання тексту. Найбільше схожих графем вдалось зафіксувати у книзі Алессандро Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії», виданій в Кракові в 1578 році друкарем Мацеєм Вежбентою³⁷. «Хроніка...» була доволі популярною і постійною перевидавалась ще у XVII столітті³⁸. Вежбента для друку самого тексту вибрав базельський вид альдінського курсиву, основою якого були каліграфічні взірці письма Л. Аріггі з 1526 року³⁹, а шрифт заголовків був близький до того, що використовував у другій половині XVI століття у Флоренції Л. Торрентіно і теж мав базельський характер⁴⁰. Даними з біографії друкаря вдалось підтвердити наше початкове припущення про базельське походження друкованих літер, вжитих в канцелярії Ліська. Деякі літери своєю морфологією тяжіють до шрифту видання Публія Корнелія Таціта «*Opera quae extant ex justii lipsi editione ultima*» Х. Плантіна з

³³ Історія Львова. У 3-х тт. Т. 1 / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Львів, 2006. — С. 189.

³⁴ Ружицький Е. Західноєвропейська книга у Львові.... — С. 58.

³⁵ Morison S. Handbuch der Druckerkunst: 250 Beispiele mustergültiger Antiquardrucke aus den Jahren 1500–1900. — Berlin, 1925.

³⁶ Szczerbic P. Speculum Saxonum: abo prawo saskie y magdeburskie porzadkiem obicadla, z laćinskiх y niemieckich exemplarzow zebrane. — We Lwowie, 1581.

³⁷ Gwagnin A. Sarmatiae Europaeae description, quae Regnum Poloniae, Lithuaniam, Samogitiam, Russiam, Musquiam, Prussiam, Pomeraniam, Liunioniam, et Moschuiam Tartariaeque partem complectitur Alexandri Gwagnini Veronensis, Eguitis aurati peditunque praefecti Diecentia conscriptae. — Warszawa, typi Matthiae Wirzbiętae, 1578.

³⁸ Дмитренко Т. Хроніст XVI–XVII ст. Олександр Гваньїні / Тамара Дмитренко // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. — Дубно, 2008. — С. 30.

³⁹ Juda M. Pismo drukowane.... — S. 149.

⁴⁰ Tam samo. — S. 178.

Антверпена (1585 рік)⁴¹. Плантін створив французький стиль альдинської антикви, що вживалась у польських друкарнях аж до 1670-х років⁴². І всього кілька схожих графем трапляються у тексті видання Біблії М. Шаффенберга з 1575 року, але не в друкованому, а в рукописному письмі, яким записано перший розділ Старого Заповіту⁴³. Заголовні літери тут теж мають шрифтовий, «друкований» характер.

Для унаочнення відмінностей і схожостей між ранніми друкованими виданнями, шрифтами Вежбенти і «друкованими» формами рукописних літер канцелярії Ліська створено збірну таблицю взірців літер із кожного джерела (додаток 2).

Як бачимо із таблиці, копією із видань Гваньїні стали літери A, D, C, E, H, L, M, P, T, Q (деякі взірці), S, V, W, X. Із видання Тацита — I, N, O, по одному взірцю Q і V. Із Біблії Шаффенберга A (остання серед варіантів написання в Ліську у таблиці) та R (перша). Говорячи про копію, йде мова про наслідування модульних пропорцій, кута, контрасту волосних і потовщених літер, загального вигляду. І не більше. У копійовані графеми вносився індивідуальний дукт, відчувались елементи самобутнього почерку, завдяки чому друковані прототипи набували рукописного характеру. Так, у літери B міняється графіка сполучення півовалів, літери C, E, F, G, S, T мають різноманітні графічні модифікації засічок на кінцівках основних і додаткових штрихів, що складають структуру букви. В цьому плані шрифтові оригінали були пластичними, стабільними, і засічки, відповідно, були однотипні. Інша ситуація із графемами A і R Біблії Шаффенберга. Вони вже були скопійовані із певних друкованих видань, і писарі Ліська просто запозичили без видозмін їхню морфологію. Оригінальним і незапозиченим є написання Q, коли нижня частина набуває підкововидної (дуговидної) форми і міститься під овалом, а не справа від нього.

Чим можна пояснити саме таку специфіку письма, і як простежити першооснови естетичного смаку і майстерності писарів досліджуваної канцелярії? Під кінець XVI століття Лісько стає розвинутим торгівельно-господарським містом. В місті було 11 ремісничих цехів, розвивались близько 40 робітничих спеціальностей. Дослідник урбанізаційних процесів в Польщі Єжи Мотилевич відзначає, що всі міста Сяноцької землі в XVII ст., крім Сянока, Кросна і Ліська, були слаборозвинутими, маргінальними осередками промисловості та торгівлі⁴⁴.

⁴¹ *Tacitus Cornelius C. Opera quae extant ex justi lipsi editione ultima: et cum eiusdem ad ea omnia commentariis aut notis. Scripta et addita ab eodem singulis libris Breviaria Valde ad memoriam et historiae lucem.* — Antverpiae, apud Christophorum Plantinum, 1585.

⁴² *Juda M. Pismo drukowane....* — S. 188.

⁴³ *Biblia to jest księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język według łacinskiej biblii od Kosciola Krzesciaskiego powrzecznego przyięty.* — Kraków, w drukarni Mikolaia Szaffenberga, 1575.

⁴⁴ *Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.* — Przemyśl-Rzeszów, 1993. — S. 30.

У першій половині XVI століття в місті були два римо-католицькі костели, дві православні церкви та одна синагога⁴⁵. З 1538 року власником міста стає Петро Кмита, відомий свого часу меценат культури. Він контактував із багатьма представниками польського та європейського ренесансу, з правниками, поетами, письменниками, в тому числі С. Оріховським, М. Бельським і навіть Е. Роттердамським⁴⁶. В 1550 році король Сигізмунд Август видав привілеї на проведення в місті ярмарків і дозволив відкрити в місті парафіяльну школу⁴⁷. З 1580 року місто стало власністю С. Стадницького. Під його урядування місто вступило в епоху свого розквіту, що тривала до другої половини XVII століття. Воно було одним із основних центрів ремісництва, торгівлі і культури Сяноцької землі⁴⁸. Очевидно, що заможність міста, поширення тут гуманістичних ідей, в тому числі розуміння культури книги і письма, меценатство власників Ліська заохочували міщан до купівлі, читання друкованих видань класиків і сучасників, наслідування їх мови, стилю викладу і зовнішнього оформлення.

Переходячи до висновків, варто зосередити увагу на таких аспектах:

1) Характер письма книги міської канцелярії Ліська 1641–1652 рр. засвідчує вплив друкованих книг і копіювання їх зовнішніх особливостей писарями;

2) Важко сказати, наскільки специфічним для свого часу і регіону було проаналізоване письмо. Відсутність відповідних досліджень і палеографічних ілюстрованих альбомів із зразками письма не дає можливості сказати, чи були поширеними у писарській практиці канцелярій міст Руського воєводства заповичення елементів друкованого шрифту. Так, така сама антиква зустрічається у записі річної дати книги магістрату Львова, у 1732 році⁴⁹. Але не можна однозначно твердити про якусь тяглість чи генетичний зв'язок стилю письма канцелярій Ліська середини XVI століття і Львова XVII століття. Подальші системні дослідження зможуть з часом дати відповідь і на це питання.

К ВОПРОСУ О ВЗАИМОВЛИЯНИИ РУКОПИСНОЙ И ПЕЧАТНОЙ КНИГИ В УКРАИНЕ: ОСОБЕННОСТИ ПИСЬМА ГОРОДСКОЙ КАНЦЕЛЯРИИ ЛЕСЬКА СЕРЕДИНЫ XVII в.

В статье исследуется влияние старопечатных книг на письмо книг городской канцелярии города Лиско 1641–1652 гг. Приводятся критерии поиска

⁴⁵ Historia Leska [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.lesko.pwi.pl/2.historia-leska.php>]. Детальніше про історію міста від найдавніших часів до 1772 року див.: Fastnacht A. Dzieje Leska do 1772 roku. — Rzeszów, 1988.

⁴⁶ Kowalska H. Kmita (Sobieński, Sobiński) Piotr // Polski Słownik Biograficzny. — Т. 13. — Wrocław–Warszawa–Kraków 1967. — S. 97–100.

⁴⁷ Lisko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Tom V. — Warszawa, 1884 r. — S. 313.

⁴⁸ Historia Leska [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.lesko.pwi.pl/2.historia-leska.php>]

⁴⁹ ЦДІА України, м. Львів. — Ф. 52 (Магістрат міста Львова). — Оп. 1. — Спр. 749. — С. 259.

печатных изданий, внешний вид которых могли копировать писцы. Подается история развития шрифта антиква, который был заимствован из печатных книг канцеляристами Лиска.

Ключевые слова: рукописное письмо, старопечатные книги, антиква, Лиско, О. Гваньини.

BY THE QUESTION OF INTERPLAY OF MANUSCRIPTS AND PRINTED BOOKS IN UKRAINE: PECULIARITIES OF WRITING OF CITY SECRETARIAT OF LIS'KO MIDDLE OF XVII CENTURY

This paper examines the impact of early printed books in writing of books City Secretariat of City Lis'ko 1641–1652. Biennium are given search criteria of publications whose appearance can copy writer. Served history of the font antique that was borrowed from printed books Lis'ko government clerks.

Keywords: manuscript writing, early printed books, antique font, Lis'ko, O. Hvanyini.

Буква	Про Етну ⁵⁰	Сон Полі-філа ⁵¹	Гваньїні ⁵² (антиква)	Гваньїні ⁵³ (курсив)	Книги магістрату Ліська ⁵⁴
A	A	A	A	A	A A A A A
B	B	B	B	B	B B B
C	C	C	C C	C	C C C
D	D	D	D	D	D D D D
E	E	E	E E	E	E E E
F	F				F F F
G	G	G	G	G	G G
H	H	H	H	H	H
I	I	II	II		II I
K					K K K
L	L	LL	L	L	L L L
M	M	M	M	M	M M M
N	N	NN	N	N	N N N
O	O	O	O		O O
P	P	P	P	P	P P P P

⁵⁰ Джерело: *Bembo P. De Aetna liber ad Angelum Chabrielem.* — Venetiis, 1495.

⁵¹ Джерело: *Colonna, Fr. Hupnerotomachia Poliphili.* — Venice, 1499.

⁵² Джерело: *Gwagnin A. Sarmatiae Europaeae description, quae Regnum Poloniae, Lithuaniam, Samogitiam, Russiam, Musquiam, Prussiam, Pomeraniam Liuoniam, et Moscuaiae Tartariaeque partem complectitur Alexandri Gwagnini Veronensis, Eguitis aurati peduntque praefecti Dicentia conscriptae.* — Warzawa, typi Matthiae Wirzbiętae, 1578.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Джерело: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Ф. 84 (Магістрат міста Ліська). — Оп. 1. — Спр. 1.

Q	Q	Q	Q	Q	QQ QQ
R	RR	RR	RR	R	RR
S	S	S	S	S	SSS
T	TT	TT	T	T	TT
U	V	V	V	V	VV
W			W	W	W
X		X	X		X
Y		Y			
Z			Z		Z